

УДК 811.161.2

Харчовий код культури в контексті української фразеології

Щербачук Л. Ф.

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
м. Сімферополь, Республіка Крим
lidiya-ark035@yandex.ru*

У статті проаналізовано особливості вербалізації харчового коду культури в контексті українській фразеології, який виступає як знакова реалізація архетипів свідомості, як закодована в певній формі інформація, що дозволяє ідентифікувати українську національно-культурну традицію харчування. Формування фразеологізмів з компонентами на позначення їжі здійснюється завдяки процесам метафоризації. Фразеологічна система української мови віддзеркалює своєрідність співвідношення харчового коду культури з іншими культурними кодами.

Ключові слова: *фразеологізм, харчовий код культури, оцінка, метафоризація.*

Постановка проблеми. Національна своєрідність фразеологізмів виявляється в специфіці їх внутрішньої форми, семантиці, аксіології тощо. Базуючись на мотивації фразеологізмів, можна реконструювати в підсумку цілу картину життя того чи іншого народу, відбиту «дзеркалом у фразеології» [13, с. 340]. Вторинність номінації фразеологічних одиниць базується на первинності назв предметів, життєвих ситуацій, явищ, вербальне вираження яких становить прототип фразеологізму. Дослідження харчового коду у сфері фразеології української мови передбачає аналіз семантичних, аксіологічних особливостей мовних одиниць-репрезентантів продуктів харчування. Поняття культурного коду має різне трактування в науковій літературі. Послугуємося тлумаченням культурного коду як «сітки», що культура накидає на довілля, членує, категоризує, структурує та оцінює його [9, с. 232]. Кодам культури як методологічній, поняттєвій основі лінгвокультурології присвячені праці О. Л. Березович, М. Л. Ковшової, В. В. Красних, В. А. Маслової, В. М. Телії та ін. учених, проте проблема докладного їх аналізу чекає свого розв'язання. **Мета дослідження** – проаналізувати особливості семантичної, аксіологічної, метафоричної репрезентації харчового коду культури в українській фразеології.

У сучасних студіях з етнолінгвістики, лінгвокультурології в питаннях про коди культури, як системи знаків (знакових тіл) матеріального та культурного світу, центральне місце продовжують займати культурні смисли [6, с. 9] і вміщена в них інформація [8, с. 171]. Зміст цієї інформації, на думку О. Л. Березович, визначається не стільки об'єктивним «фотографуванням» дійсності, скільки суб'єктивно наївним світосприйняттям носія традиції, що має етнічне, соціальне, культурне підґрунтя. Така інформація охоплює основні координати моделі світу (часові, просторові, аксіологічні та ін.), але при цьому надто вибіркова (у низці близьких за змістом елементів один може мати культурну (мовну) відзнаку, а інший може бути позбавлений подібної маркованості [1, с. 9]. Підтримуємо думку М. Л. Ковшової, що найбільш оптимальною для лінгвокультурологічного дослідження уявляється організація культурних знаків у код культури за тематичною ознакою: «людина» (антропний код), «природа»

(природний код), «рiч» (речовий код) тощо [8, с. 174]. Коди культури фiксують колективнi уявлення, утворюють систему координат, яка задає еталони культури. Ученi (О. М. Галинська, М. Л. Ковшова, В. В. Красних, В. А. Маслова, К. І. Мiзiн, В. М. Телiя, В. Д. Ужченко та iн.) видiляють рiзну кiлькiсть культурних кодiв (антропний, зооморфний, рослинний, артефактний, релiгiйний, просторовий, кiлькiсний, часовий, гастрономiчний / харчовий тощо), проте однотайнi в тому, що iхнi межi нестабiльнi. Однак дуже важливо тут зрозумiти механiзм того, як об'єкти реального свiту, крiм виконуваних ними функцiй, набувають у культурi знакової функцiї, тобто стають носiями додаткової iнформацiї [10, с. 21]. Г. Ю. Богданович зазначає, що одиницi унiверсального предметного коду iменують предметно-образний, тобто чуттєвий характер, а унiверсальнiсть предметного коду полягає в тому що вiн є у всiх без винятку носiїв мови, хоча рiзний у кожного iндивiда, оскiльки вiдбиває чуттєвий досвiд людини, особисто нею отриманий у життi через органи чуття [2, с. 57].

На думку О. М. Галинської, харчовий код культури вiдображає харчову традицiю етносу; це форми дiяльностi й поведiнки, пов'язанi з добуванням i прийомом їжi, у сукупностi зi знаннями людей про елементи культури харчування, досвiд збереження й передачi цих знань iз поколiння в поколiння [5, с. 47]. У дослiдженнi під продуктами харчування розумiємо будь-яку «продукцiю» тваринного й рослинного походження, яка може бути призначена для харчування. Так, фразеологiзми української мови та iх компоненти експлiкують рiзноманiтнi продукти харчування, страви, що з давнiх-давен споживали українцi:

1) **овочi**: *скрeбти моркву* – дорiкати кому-небудь або ляяти, сварити когось [12, с. 819], *як виросте гарбуз*, iрон. – уживається для вираження повного заперечення змiсту речення [12, с. 72], *нагодувати цибулькою* (кого) – набити кого-небудь [12, с. 521], *втерти часнику*, згруб. – побити, суворо покарати кого-небудь [12, с. 136];

2) **зерновi / злаковi / бобовi**: *заронити зерно* [12, с. 316] – викликати, збудити що-небудь у когось [12, с. 316], *як з гречки лико* – поганий, негодний, нiкудишнiй [12, с. 423], *на бобах* – лишати, зоставатися нi з чим, без нiчого [12, с. 36];

3) **фрукти**: *яблуку нiде впасти* – дуже багато людей, дуже людно [12, с. 147], *розводити кислицi* – перебувати в гнiтючому настрої, скаржитися, плакатися, плакати жалючись, пiддаватися вiдчаю [12, с. 746], *ускочити у сливки* – опинитися у неприємному становищi [12, с. 916];

4) **риба**: *як у карася вовни* iрон. – зовсiм немає [12, с. 119], *ловити носом окунiв* жарт. – сидяти або стоячи дрiмати, схиляючи вниз голову [12, с. 446], *битися як риба об лiд* – 1. Жити в тяжких матерiальних умовах, переборюючи нестатки; 2. Намагатися робити що-небудь складне [12, с. 27];

5) **жири**. Серед мовних одиниць цiєї групи на особливу увагу заслуговують фразеологiзми з компонентом *сало*, яке традицiйно вважається своєрiдною «вiзитiвкою» українцiв у свiтi – найцiннiший у традицiйному харчуваннi продукт. Його вживали на полуденок i пiдвечiрок iз хлiбом, огiрками, брали iз собою в дорогу, ним засмажували i затовкували борщ, капуста, юшку. На смаженому салi робили яєчно. Шкварки надавали чудового присмаку кашам, вареникам. Достаток сала вважався в народi за справжнiй добробут. Сало символiзувало добробут i менталiтетнiсть українцiв [4, с. 146]: *як бобер у салi* [12, с. 36] – дуже добре, безтурботно, заможно [12, с. 36], *як салом по губах* – кому-небудь приємно, радiсно [12, с. 778], *на комариному салi* – пiсний, немашений [12, с. 778]. Крiм того, до цiєї групи вiднесено фразеологiзми з компонентами на позначення iнших жирiв: *маслянi вишкварки* – що-небудь незначне, не варте уваги; дрiбницi [12, с. 112], *бiсцитися з жиру* – вередувати, капризувати, живучи розкiшно, без труднощiв [12, с. 33], *мати смалець в голови* – бути розумним, кмiтливим, розсудливим [12, с. 125], *пiдливати*

масла – підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку [12, с. 634];

б) **приправи**, що додавали особливого смаку стравам і яким приділялася особлива увага: *сіть землі*, книжн. – найкращі, найвидатніші представники народу; добірна частина певного товариства, суспільства [12, с. 809], з *перцем* – дуже запальний, гарячий, гострий на язик [12, с. 624];

7) **страви**. У структурі фразеологізмів-репрезентантів страв зафіксовані компоненти, що позначають: а) **перші страви**: *не давати наплювати в борщ* – не допускати кривди, знущання над собою, не шкодити собі [12, с. 46], *свищі в борщі* – у кого-небудь немає нічого [12, с. 46], *вигадувати таке, що і в борщі не кришать* – плести нісенітницю, дурниці [12, с. 46], *набиратися юшки* – перейнятися чийми-небудь поглядами, думками, ідеями [12, с. 519]. У традиційному народному харчуванні українців значне місце серед перших страв посідали *овочеві*. Без сумніву, найпопулярнішою стравою серед них був *борщ*. Борщ – це національна рідка страва, що вариться з посічених столових буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ. Практично їли його щодня як основну обідню страву. Крім цього, борщ належав до обов'язкової їжі на весіллі, поминках, обжинках, Різді тощо [7, с. 51]; б) **другі страви**. Дуже поширеними та улюбленими щоденними стравами українців є різноманітні каші. У народній культурі каша розумілася як ритуальна їжа, яка використовувалася під час трапези на родинях, хрестинах, весіллі, поминках. Каша є символічним втіленням долі, перерозподіл якої складає смисловий зміст ритуальних свят [11, с. 10]: *каша скисла* – кому-небудь не вдалося успішно здійснити свої наміри, задуми [12, с. 369], *варити кашу* – 1. Робити що-небудь, залагоджувати яку-небудь справу з кимсь; 2. Будувати свої міркування, ґрунтуючись на хибних відомостях, вигадувати щось [12, с. 67], *дати березової каші* – 1. Побити кого-небудь, суворо покаравши; 2. Дуже вилаяти, гостро покритикувавши кого-небудь [12, с. 221]; в) **молоко й молочні продукти**: *ввібрати в себе з молоком матері* – засвоювати щось з дитинства, звикати до чогось [12, с. 70], *шукати кістки в молоці* – вимагати чогось неможливого, прискіпуватись до чогось [12, с. 969], *збирати вершки* – брати собі все найкраще, першим користуватись чиймись здобутками [12, с. 75], *як сир у маслі* – дуже добре, у достатках, розкошах [12, с. 807]; г) **борошняні вироби**. Для українців – хліборобської нації – як і для інших слов'ян, хліб був святиною, символом добробуту, гостинності, хлібосольства, здоров'я та багатства [11, с. 10]: *ділити хліб* – 1. Спільно харчуватись з ким-небудь, переважно в умовах недостатньої матеріальної забезпеченості; 2. Пригощатись разом із ким-небудь; 3. Жити спільним інтересами, турботами [12, с. 244], *їсти сухий хліб* – жити у нестатках, у бідності, нужді [12, с. 358], *тяжкий хліб* – 1. Заробіток, здобутий важкою працею, великими зусиллями; 2. Робота, пов'язана з великими труднощами [12, с. 927], *недаром хліб їсти* – приносити користь [12, с. 358], *всипати на галушки* – побити, суворо покарати кого-небудь [12, с. 153]. Галушки також є символом української кухні. Вони переважно були буденною їжею, іноді могли замінити хліб; *і калачем не виманити* – ніяк не можна вигнати кого-небудь звідкись [12, с. 93]. Калач – це обрядовий хліб, який у календарній обрядовості слов'ян використовувався на святках. Як й інші кільцевидні предмети у весільних обрядах є символом шлюбу;

8) **алкогольні напої**: *полоскатися у вині* – надмірно пити спиртне [12, с. 663] (вино – напій з виноградного або з деяких інших ягідних та плодових соків, що перебродили набувши певної алкогольної міцності й аромату [8, с. 143]), *як віл до браги*, з сл. допастися, добратися, зневажл. – без почуття міри; жадібно [12, с. 129] (брага – спиртний напій різної міцності, рід пива), *грішна вода* – горілка [12, с. 141], *наварити пива* – 1. Зробити, заподіяти що-небудь; 2. Затіяти складну, копітку справу, що може дати неприємні наслідки [12, с. 519] (пиво – малоалкогольний напій, що виготовляється звичайно з ячмінного солоду і хмелю);

9) **вода, безалкогольні напої**: *виварити воду з кого* – знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь [12, с. 67] *випив мало квасу* – недостатньо досвічений, обізнаний у чомусь [12, с. 97], *на чай*, з сл. давати, одержувати – гроші як винагорода за дрібні послуги [12, с. 944].

Вторинно позначаючи різні фрагменти позамовної дійсності в словесно-знаковій формі, фразеологізми не лише віддзеркалюють об'єктивний світ, але й оцінюють його. Приклади свідчать, що фразеологізми з компонентами на позначення продуктів харчування як негативно, так і позитивно конотують здібності людини, її окремі риси, дії тощо. Формування фразеологічних одиниць-експлікаторів харчового коду культури здійснюється завдяки процесам метафоризації. Метафоричні відношення виникають на ментальному рівні на основі асоціативного порівняння предметів, явищ за різними ознаками.

Харчовий культурний код у сфері української фразеології репрезентований не самочинно, а співвідноситься з іншими кодами культури-вторинними знаковими системами, що реалізують архетипи свідомості, відбивають світобачення соціуму. На основі загальної семантики й семантики компонентів фразеологічних одиниць визначено кореляцію харчового коду культури з іншими, наприклад: 1) **антропним**: *з живчиком та перчиком* – запальний, гарячий, відважний, гострий на язик [12, с. 292], *капустяна голова*, *зневажл.* – некмітлива, нерозторопна, неухважна людина [12, с. 183], *десята вода на киселі* – дуже далекий або зовсім ніякий не родич [12, с. 46];

2) **зооморфним**: *носом рибу* вудити [12, с. 160], *бодай рак урачив* [12, с. 730], *вишептатися як рак у торбі* [12, с. 112], *липнути, як бджоли на мед* [12, с. 930], *як віл до браги* [12, с. 129], *як з цапа молока* [12, с. 938];

3) **рослинним**: *годувати гарбузами* [12, с. 179], *на вербі груші* [12, с. 201], *гірка редька* [12, с. 734], *горох з капустою* [12, с. 191], *наздогад буряків* [12, с. 524], *хатня морква* [12, с. 506], *дати залізного бобу з їсти* [12, с. 222], *на гречку переганяти* [12, с. 201], *сісти маком* [12, с. 810], *горішок* не по зубах [12, с. 190], *як гриби* [12, с. 197], *втерти часнику* [12, с. 136];

4) **артефактним**: *лавровий вінок* – слава, почесні [12, с. 110], *березова каша* – різка, якою карають [12, с. 369] тощо.

Отже, фразеологічний склад української мови різнобічно віддзеркалює харчовий код української культури, що ідентифікує українську національно-культурну традицію харчування та разом з іншими культурними кодами репрезентує і світосприйняття, і спосіб життя народу, а також оцінку довкілля. Обсяг статті не дозволяє докладно висвітлити аксіологічний аспект, особливості метафоризації аналізованих фразеологізмів, що спонукає до подальших наукових студій.

Список літератури

1. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура : Этнолингвистические исследования / Монография / Е. Л. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
2. Богданович Г. Ю. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии / Г. Ю. Богданович. – Симферополь : ДОЛЯ, 2002. – 393 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Воропай О. І. Звичаї нашого народу / О. І. Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – 309 с.
5. Галинська О. М. Природний код культури в українських і англійських інтертекстуальних фразеологізмах / О. М. Галинська // Філологічні трактати. – К. : Вид.-во СумДУ, 2011. – С. 45 – 51. (Серія «Мовознавство»; Том 3, №2).
6. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.

7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2012. – 456 с.
9. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В.В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
10. Маслова В. А. Национальные ценности и язык: духовный код культуры / В. А. Маслова // Лингвистика. – 2010. – № 2 (20). – С. 19–30.
11. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
12. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.; [відпов. ред. В. О. Винник]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с. (Словники України).
13. Ужченко В. Д., Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Щербачук Л. Ф. Пищевой код культуры в контексте украинской фразеологии // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2014. – Том 27 (66). № 1. Ч.1 – С. 134-138

В статье проанализированы особенности вербализации пищевого кода культуры в контексте украинской фразеологии, который выступает как знаковая реализация архетипов сознания, как закодированная в определенной форме информация, которая позволяет идентифицировать украинскую национально-культурную традицию питания. Образование фразеологизмов с компонентами, обозначающими пищу, происходит посредством метафоризации. Фразеологическая система украинского языка отражает своеобразие соотношения пищевого кода культуры с другими культурными кодами.

Ключевые слова: фразеологизм, пищевой код культуры, оценка, метафоризация.

Shcherbachuk L. F. The cultural food code in the context of ukrainian phraseology // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – Vol. 27 (66). No 1.1 – P.134-138

In the article verbalization peculiarities of the cultural food code in Ukrainian phraseology are analyzed. It is defined the categories of the cultural code and the cultural text the representatives of which are phraseologisms refer to the basic structural estimations of the ethnical cultural symbolic language. In the ethnolinguistic researches of cultural codes the information which is enclosed in them continues to take up the central place. The cultural food code in the context of Ukrainian phraseology stands out as the indicative realization of the mind archetype as the coded in a certain form information which allows to identify Ukrainian national culture. It represents national food tradition, forms of human activity and behavior connected with food acquisition and consumption in the aggregate with the knowledge of the national food culture elements, the experience of maintaining and transferring this knowledge from one generation to another. The valuation category is characteristic for the food code phraseologism-representants. Cultural codes attaching the symbolic sense to objects and things create the base for the formation of the notions about the valuable significance of these objects and things to people. Formation of the phraseologisms with the components defying food is realized due to the processes of metaphorization. In the phraseological system of the Ukrainian language the cultural food code correlates with other cultural codes (anthropic, zoomorphic, vegetable, artifactive etc.).

Key words: phraseologism, cultural food code, valuation, metaphorization.